

Оксана МАКСИМЕЦЬ,

orcid.org/0000-0002-4833-5593

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Закладу вищої освіти «Подільський державний університет»

(Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна) *on_maksimec@ukr*

ФОРМУВАННЯ СЛОВОТВІРНОЇ ГРУПИ ДЕВЕРБАТИВІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДІЙ СУБ'ЄКТІВ ЖИВОЇ ТА НЕЖИВОЇ ПРИРОДИ У НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Віддієслівні іменники становлять чималий пласт лексики в українській мові. Зазначені похідні, як синтаксичні деривати, виникли внаслідок трансформації вербатива у субстантив. Девербативні іменники, об'єднані спільним значенням "об'єктивована дія/стан", є репрезентантами різних родів дії: тривалої, розгорнутої в часі, результативної, мультиплікативної, одноактної, ітеративної.

Категорію об'єктивованої дії, процесу, стану формують іменники на позначення інтелектуальної, комунікативної діяльності людини; процесів, пов'язаних зі сферою трудової та професійної діяльності; волевиявлення; морально-етичних понять і відносин; стану, почуттів; переміщення, пересування; виробничих та технологічних процесів; звукових процесів, що супроводжують дію; психічних та фізіологічних процесів; дій суб'єктів живої та неживої природи; обрядів, звичаїв, традицій; дій, що належать до різних галузевих сфер.

*Нашу статтю присвячено виявленню системи словотвірних типів іменників на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи. Зазначена група іменників сформувалася протягом XIX–XX ст.ст. Такі деривати активно творяться за допомогою суфіксів **-ни(я)**, **-єни(я)**, **-їни(я)** (квітіння, світання, смеркання).*

Децю менше фіксується утворень зазначеного типу із нульовим суфіксом (розсвіт, сумерк, залива, злива).

*З середини XIX ст. виділяється група дериватів на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи, що утворилися за допомогою форманта **-к(а)** (вихолка, хляпавка, розтавачка).*

*Окремі деривати вказаного семантичного типу в новій українській мові дав суфікс **-ок** (прикладок, світанок, сутінок).*

*Поодинокі утворення на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи творяться за допомогою суфікса **-иц(я)** (блискавиця, хурделиця); **-в(а)** (заграва).*

Зазначені деривати вживаються переважно в уснорозмовному мовленні та мові художньої літератури.

Ключові слова: словотвір, об'єктивована дія, іменник, суфікс, історія, розвиток.

Oksana MAKSYMETS,

orcid.org/0000-0002-4833-5593

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language Podillia State University

(Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Ukraine) *on_maksimec@ukr*

FORMATION OF THE WORD-FORMING GROUP OF DEVERBATIVES TO DEDICATE THE ACTIONS OF ANIMAL AND INANIMATE SUBJECTS IN THE NEW UKRAINIAN LANGUAGE

Verbal nouns make up a considerable layer of vocabulary in the Ukrainian language. The specified derivatives as syntactic derivatives arose as a result of the transformation of the verbative into a substantive. Deverbative nouns united by the common meaning "objectified action/state" are representatives of various types of action: long-lasting, unfolding in time, effective, multiplicative, one-act, iterative.

The category of objectified action, process, state is formed by nouns denoting the intellectual, communicative activity of a person; processes related to the sphere of labor and professional activity; manifestation of will; moral and ethical concepts and relations; state, feelings; movement, movement; production and technological processes; sound processes accompanying the action; mental and physiological processes; actions of subjects of animate and inanimate nature; rites, customs, traditions; actions belonging to different industry spheres.

*Our article is devoted to the identification of the system of word-forming types of nouns to denote the actions of subjects of animate and inanimate nature. The specified group of nouns was formed during the 19th–20th centuries. Such derivatives are actively created with the help of the suffixes **-ни(я)**, **-єни(я)**, **-їни(я)** (квітіння, світання, смеркання).*

Formations of the specified type with a zero suffix are recorded somewhat less (розсвіт, сумерк, залива, злива).

From the middle of the XIX century, a group of derivatives is distinguished to indicate the actions of subjects of animate and inanimate nature, which is created with the help of the formant -к(а) (вихолка, хляпавка, розтавачка).

Separate derivatives of the specified semantic type in the new Ukrainian language were given the suffix -ок (прикладок, світанок, сутінок).

Single formations to indicate the actions of subjects of animate and inanimate nature are created with the help of the suffix -иц(я) (блискавиця, хурделиця); -в(а) (заграва).

These derivatives are used mainly in oral speech and the language of fiction.

Key words: word-form, objective action, noun, suffix, history, development.

Постановка проблеми. З-поміж іменникових словотвірних категорій досить широкими можливостями відзначається група віддієслівних іменників. Своєрідність зазначених похідних зумовлює поєднання дієслівної семантики з категоріальним значенням предметності та особливості словотвірної структури.

Девербативні іменники, об'єднані спільним значенням «опредметнена дія/стан», є репрезентантами різних родів дії: тривалої, розгорнутої в часі, результативної, мультиплікативної, одноактної, ітеративної.

Категорію опредметненої дії, процесу, стану формують іменники на позначення інтелектуальної, комунікативної діяльності людини; процесів, пов'язаних зі сферою її трудової та професійної діяльності; волевиявлення; морально-етичних понять і відносин; стану, почуттів; переміщення, пересування; виробничих та технологічних процесів; звукових процесів; психічних та фізіологічних процесів; дій суб'єктів живої й неживої природи; обрядів, звичаїв, традицій; дій, що належать до різних галузевих сфер (Максимець, 2008: 5).

Віддієслівні субстантивні лексеми утворюються за допомогою праслов'янських, власне українських та запозичених суфіксальних морфем. Кожний словотвірний тип на позначення опредметненої дії характеризується певними семантичними особливостями. Саме цим і зумовлюється активність ужитку іменників кожного словотвірного типу та сфера їх стилістичного використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У вітчизняному мовознавстві дослідженню віддієслівних іменників присвятили свої праці А. Кримський, А. Майборода, Л. Гумецька, І. Ковалик, М. Наконечний, Г. Ращинська, П. Білоусенко й інші вчені.

Вчені зазначають, що дослідження словотвірної структури віддієслівних іменників сучасної української літературної мови як мікросистеми взаємозалежних елементів, що склалася в процесі еволюції мови та формування її літературного різновиду, має значний теоретико-пізнавальний і практичний інтерес (Пінчук, 1975: 35). В укра-

їнському мовознавстві предметом аналізу стали питання щодо історії формування віддієслівних іменників, складу та продуктивності транспозиційних формантів, які беруть участь у творенні згаданих похідних, їхня мотивувальна база тощо (Бевзенко С.П., 1960: 128; Білоусенко П.І., 1992: 86-95; Білоусенко П.І., Німчук В.В., 2002). Дериваційний аспект вивчення віддієслівних похідних дав підстави для побудови концепції словотвірної категорії опредметненої дії (Вихованець І.Р., 1988: 143-144; Городенська К.Г., 1994: 22-28) або категорії опредметнених значень дієслівних предикатів (Олексенко В.П., 2001: 207). В. Олексенко підкреслює, що «за своєю природою і механізмом утворення словотвірна категорія опредметнених значень дієслівних предикатів належить до словотвірних категорій особливого типу» (Олексенко, 2001: 15).

Метою наукової розвідки є виявлення системи словотвірних типів іменників на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи, здійснення опису історії функціонування кожного форманта, визначення динаміки їх продуктивності, дослідження функціонально-семантичної дистрибуції відповідних транспозиційних формантів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Основна маса девербативів на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи активно продукується протягом ХІХ–ХХ ст.ст.

Такі деривати активно творяться за допомогою суфіксів **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**, наприклад: *колоніння* (Гр II 272), *світання* (IV 109), *смеркання* (156), *бубнявіння* (СУМ I 244), *іскріння* (IV 49), *квітіння* (135), *леденіння* (468), *пломеніння* (VI 591), *повівання* (VI 666) «дія за значенням повівати-1», *пробудження* (VIII 125) (образно від «пробуджувати-1»), *процвітання* (VIII 342), *цвітіння* (XI 189) тощо.

Абсолютна більшість віддієслівних абстрактних іменників на **-нн(я)**, **-інн(я)**, **-енн(я)** має літературне походження. Однак зазначені девербативи широко використовуються у розмовному та художньому стилях, а також в белестричному мовленні, набуваючи в художньому контексті образності та додаткових експресій, наприклад: *Коли*

в університетах немає особистостей, робиться сприятливий ґрунт для процвітання уніфікованої посередності (Проц 94); Душа моя в цвітінні, і немає. Нема цвітіння – більшого нема! (Вінгр 44)

У межах нульсуфіксальних девербативів теж формується група іменників на позначення процесуальності природних явищ. Нульовий суфікс продукує девербативи з різними граматичними показниками роду, зокрема: іменники чоловічого роду з нульовою флексією, жіночого роду з нульовим закінченням і флексією **-а**. Більшість таких дериватів утворюється на базі префіксальних дієслів. Отже, префіксація стимулює процеси нульсуфіксального девербативного словотворення.

Активно відбувався процес творення віддієслівних іменників зазначеного типу із нульовим суфіксом чоловічого роду протягом XIX – початку XX ст., наприклад: *розсвіт* (Гр IV 56), *присмерк* (III 439), *подмұх* (III 242), *подув* «подмұх» (III 247), *світ* «свѣтъ, разсвѣтъ» (IV 108), *смерк* (156), *захід* (СУМ III 380), *повів* «порив вітру; подув» (VI 666), *прилив* (VII 656), *сумерк* (IX 835) «присмерк, смеркання». Нульсуфіксальні девербативи на позначення процесуальності природних явищ включають до своїх реєстрів і діалектні словники XX ст., наприклад: *залив* (Лис 78) «дуже сильний дощ», *розлив* (Он II 185) «повінь».

Такі деривати виникають переважно на ґрунті розмовного мовлення і вживаються у мові художніх творів, наприклад: *Насилу перед світом заснула* (Мирний 267); *Мороз дужчав; зорі грали; захід сонця жеврів кров'яно-красною зорею* (Мирний 255); *Навіть не силкуючись про щось думати, байдуже дивися на присмерки у віконці* (Під 25); *Від найменшого подуву вітерця мотузка гоїдалася* (А-Д 462).

Девербативи окресленого лексико-словотвірного типу із нульовим суфіксом жіночого роду є менш численні: *відлига* «від відлигнути» (Гр I 217), *злива* (II 157), *мряка* (II, 451) «від мрячити», *мряч* (II 451) «мряка», *хурта* (IV 420), *хуртеча* (IV 420), *хуртовина* (IV 420) «від хуртовинити», *одлига* (Гол 355), *стужа* (СУМ IX 801) «від стужавити», *сутінь* (те саме, що сутінки) (860), *хуга* «сильний вітер із снігом; завірюха, хуртовина» (XI 166).

Згадані деривати використовуються переважно в уснорозмовному мовленні та мові художніх творів, наприклад: *Десь на Переяславіщині вже сіють, а тут налетіла після одлиги така пурга...* (А-Д, 556); *Ніч, як куйовда, стояла надворі; мела страшенна хуга; завірюха крутила; та й холод такий, що страшно й носа виткнути з хати...* (Мирний 386); *Багато тоді народу*

померзло – забило їх під лиху хуртовину, закидало, замелоснігом – там Богуйдуцу оддали (Мирний 386); *Надворі стояла перша провесняна відлига...* (Тют 76); *Надійка запнула хусточкою, і вони пішли в сірій сутині близького вечора* (Під 49).

Нечисленними є й похідні, що є назвами на позначення природних явищ, які творяться за допомогою суфікса **-ок**: *досвіток* «предразсвѣтное время» (Гр I 428), *приморозок* (III 427), *сутінок* (К V 568), *світанок* (СУМ IX 88). Український суфікс **-ок** континує два давньосхіднослов'янські форманти — **-окъ** і **-ькъ**. В українській мові внаслідок занепаду зредукованих у кінці слова, а значить послідовної вокалізації [ъ], [о] перед кінцевим [к] збіглися в одному словотворчому форманті **-ок** (Ковалик, 1958: 52).

Деривати із суфіксом **-ок** на позначення природних явищ поширені переважно в мові художніх творів та в уснорозмовному мовленні, наприклад: *В сутінках вулиці він вбачав якусь приховану пастку* (Під 35); *Сад в очікуванні зими втратив листя, жовті хризантеми при брамі зівали, прихоплені вчорашнім приморозком, скулилися і тепер стояли замерзлі та самотні, занурені в туман невиразності* (Гурн 12); *Та то вони, видно, на досвітки йдуть, – обізвалася Мотря з печі* (Мирний 265); *У сутінках вони стоячки їли й про щось пошепки розмовляли між собою* (А-Д I 572)

Не набули продуктивності віддієслівні іменники на позначення процесуальності природних явищ із суфіксом **-к-**: *вихолка* (Гр I 198) «завірюха», *мрячка* (II 451) «від мрячити», *мжичка* (II 421) «від мжичити», *хляпавка* (К VI 340) «дощ, сльота», *розтавачка* (Сизько 78) «розтавання снігу».

Іменники окресленого лексико-словотвірного типу побутують головним чином в уснорозмовному мовленні та в мові художніх творів, наприклад: *А коли озирнувся, то села вже не видно було – наче кануло в густу сіру мжичку* (Тют 40).

Писемні пам'ятки нової української мови фіксують поодинокі девербативні утворення на позначення природних явищ, які творяться за допомогою суфікса **-иц(я)**: *блискавиця* (Гр I 74), *громовиця* (330), *хурделиця* (IV 419) «від хурделити». Праслов'янський суфікс **-іса** (давньосхіднослов'янський відповідник **-ица**) виник завдяки поширенню суфіксального елемента **-і-**, який став уживатися рідше, за рахунок структурного форманта **-ка** (Словотвір, 1979: 61).

Зазначені лексеми є досить стилістично обмеженими і належать переважно до розмовного стилю, наприклад: *Як блискавиця шморгнула в хаті – і перелякала все гульбище* (Мирний 358).

Інколи трапляються в белестричному мовленні, набуваючи в художньому контексті додаткової експресивності, наприклад: *Твій крупний план – неспинена і рвійна. Хурделиця краси, аж племін по кістках* (Вінгр 12).

В обстежених пам'ятках нової української мови реєструються й поодинокі іменники на позначення природних явищ, які творяться за допомогою суфікса **-в(а)**: *заграва* (Гр II 30). Зазначені деривати вживаються в уснорозмовному мовленні, мові художньої літератури, наприклад: *Лише собаки валують та заграва поза хатами повільно росте, підсвічуючи низькі снігові хмари* (Тют 49).

У сучасній українській мові віддієслівні утворення із зазначеними формантами можуть утворювати варіантні ряди, наприклад: *хурта – хуртеча – хуртовина; світ – світання – світанок; смерк – смеркання; блискавиця-блискавка; мряка – мрячка*. Однак такі девербативи, як правило, різняться і частотою вживання, і відмінностями семантико-валентного характеру.

Висновки. Отже, основна маса девербативів на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи продукується протягом XIX–XX ст.ст.

У цій функції провідні позиції належать суфіксам **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)** (*бубнявіння, квітіння, леденіння, пламеніння*).

Дещо менше фіксується утворень зазначеного типу із нульовим суфіксом (*розлив, розсвіт, сумерк, залива, злива*).

З середини XIX ст. виділяється група дериватів на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи, що творяться за допомогою форманта **-к(а)** (*вихолка, хляпавка, розтавачка*). Проте згодом (у XX ст.) деякі деривати перейшли до інертного фонду української лексики.

Окремі деривати вказаного семантичного типу в новій українській мові дав суфікс **-ок** (*прикладок, світанок, сутінок*).

Поодинокі утворення на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи творяться за допомогою суфікса **-иц(я)** (*блискавиця, хурделиця*); **-в(а)** (*заграва*).

Зазначені деривати вживаються переважно в уснорозмовному мовленні та мові художньої літератури, інколи в белестричному мовленні, набуваючи в художньому контексті додаткової експресивності та образності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору. Ужгород : Закарпат. вид-во, 1960. 416 с.
2. Білоусенко П.І. Нульсуфіксальне творення віддієслівних іменників у давньоруській мові. *Вісник Київського ун-ту*, 1992. № 8. С. 86–95.
3. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення
4. (суфікс -иця). Запоріжжя : ЗДУ, 2002. 206 с.
5. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
6. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). *Мовознавство*, 1994. № 6. С. 22–28.
7. Ковалик І.І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). Львів : Вид-во Львівського університету, 1958. 77 с.
8. Максимець О.М. Формування словотвірної структури іменників зі значенням опредметненої дії в новій українській мові (кінець XVII – початок XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2008. 20 с.
9. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників : монографія. Херсон : Айлант, 2001. 240 с.
10. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників в сучасній українській мові. *Морфологічна будова сучасної української мови*. Київ : Наукова думка, 1975. С. 35–82.
11. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1979. 405 с.

REFERENCES

1. Bevzenko S.P. (1960) Istorychna morfolohiia ukrainsoi movy. Narysy iz slovozmyny ta slovotvoru. [Historical morphology of the Ukrainian language. Essays on word change and word formation] Uzhhorod : Zakarpat. vyd-vo, 416 s. [in Ukrainian].
2. Bilousenko P.I. (1992) Nulsufiksálne tvorennia viddiieslivnykh imennykiv u davnoruskii movi. [Null-suffix formation of verbal nouns in the Old Russian language] *Visnyk Kyivskoho un-tu*, № 8. S. 86-95. [in Ukrainian].
3. Bilousenko P.I., Nimchuk V.V. (2002) Narysy z istorii ukrainskoho slovotvorennia (sufiks -ytsia). [Essays on the history of Ukrainian word formation (suffix - itsya)] Zaporizhzhia : ZDU, 206s. [in Ukrainian].
4. Vykhovanets I.R. (1988) Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti. [Parts of speech in the semantic and grammatical aspect] Kyiv : Naukova dumka, 256 s. [in Ukrainian].
5. Horodenska K.H. (1994) Problema vydilennia slovotvirnykh katehorii (na materiali imennyka). [The problem of selecting word-forming categories (based on noun material)] *Movoznavstvo*, № 6. S. 22-28. [in Ukrainian].
6. Kovalyk I.I. (1958) Vchennia pro slovotvir (slovotvorchi chastyny slova). [Teaching about word formation (word-forming parts of a word)] Lviv : Vyd-vo Lvivskoho universytetu, 1958. 77 s. [in Ukrainian].

7. Maksymets O. M. (2008) Formuvannia slovotvirnoi struktury imennykiv zi znachenniam opredmetnenoii dii v novii ukrainskii movi (kinets XVII – pochatok XXI st.) [The formation of the word-forming structure of nouns with the meaning of objectified action in the new Ukrainian language (the end of the 18th century – the beginning of the 21st century)] : avtoref. dys. ... kand. filol. Nauk : Zaporizhzhia. 20 s. [in Ukrainian].

8. Oleksenko V.P. (2001) Slovtvirni katehorii sufiksalykh imennykiv : monohrafiia. [Word-forming categories of suffix nouns: monograph] Kherson : Ailant. 240 s. [in Ukrainian].

9. Pinchuk O.F. (1075) Slovtvirna struktura viddiieslivnykh imennykiv v suchasni ukrainskii movi. [Word-forming structure of verb nouns in the modern Ukrainian language] *Morfologichna budova suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv : Naukova dumka. S. 35–82. [in Ukrainian].

10. Slovtvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. (1979) [Vocabulary of modern Ukrainian literary language]. Kyiv : Naukova dumka, 1979. 405 s. [in Ukrainian].

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

А-Д – Антоненко-Давидович Б.Д. Твори : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1999. 742 с.

Вінгр – Вінграновський М. На срібнім березі. Серія книг : Українська Поетична Антологія. Видавництво : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 256с.

Гол – Голоскевич Г. Правописний словник (за нормами УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ Всеукраїнської Академії Наук). Харків, 1929. 628 с.

Гр – Словарь української мови : в 4 т. / Зібран. ред. журн. упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. Київ, 1907-1909.

Гур – Гурницька Н. Мелодія кави в тональності сподівання : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. 256 с.

Ж – Малорусско-немецкий словарь : у 2 т. Львів, 1886. 1117 с.

К – Українсько-російський словник : в 6 т. / За заг. ред. І.Кириченка. Київ : Наукова думка, 1953-1963.

Он – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок : У 2 ч. Київ : Наукова думка, 1984. 495 с.

Лис – Лисенко П.С. Словник польських говірок / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1974. 260 с.

Мирний – Мирний П. Хіба режуть воли, як ясла повні? Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. 416 с.

Проц – Процюк С. Інфекція. Брутури : Дискурс, 2023. 208 с.

СУМ – Словник української мови : в 11т. Київ : Наукова думка, 1970-1980.

Тютюнник – Тютюнник Григір. Вибрані твори : Оповідання. Повісті. Київ : Дніпро, 1981. 355 с.